



# Majdan 2014: Ukraina na rozdrożu

„Operacja” Krym – aneksja półwyspu  
i jej konsekwencje

Ukraińskie rewolucje a parlamentaryzm

Donbas w relacjach rosyjsko-ukraińskich –  
uwarunkowania i perspektywy

Integracja europejska Ukrainy a problem  
„europejskości” w życiu politycznym państwa



Krzysztof Fedorowicz

## Ukraińskie rewolucje a parlamentaryzm

### Ukrainian Revolutions and Parliamentarism

**Abstract:** The revolution in the Ukraine in 2014 brought about transformation of the political system in the direction of the parliamentary form of government. The issues associated with the process of the formation of the political system are not only the problem of Ukraine. In the first period of the independence of Ukraine, defining the desired shape of the political system was the priority. During the works on passing of a new constitution, the possibility of inserting a model of the parliamentary republic was being considered. However, the constitution of Ukraine from 1996 implemented a model closest to the solutions of a presidential parliamentary republic. The conversion from the presidential parliamentary republic into a parliamentary presidential republic in 2006 was characterized by enhancing the position of the government, in particular of the prime minister, at the cost of a distinct limitation of the powers of the President. It quickly became one of the causes of more and more frequent conflicts within that triangle of power. Current attempts to change the political regime for a parliamentary system were made in a context of a political crisis. In case of Ukraine, the change of the political system will not bring the nation any solution of the fundamental issues with which Ukraine has struggled with.

**Keywords:** parliamentary system, revolution, Ukraine

### Wstęp

Wydarzenia, jakie miały miejsce na przełomie 2013/2014 roku na Ukrainie, związane z kolejną polityczną rewolucją, w konsekwencji doprowadziły do ponownego zwrotu ukraińskiego systemu politycznego w stronę parlamentarnej formy rządów. Obserwatorom ukraińskiej sceny politycznej wydawać się może, iż ten model funkcjonowania systemu politycznego już wcześniej (w latach 2006-2010) nie zdał egzaminu na Ukrainie i bezskuteczne jest ponowne sięganie do mechanizmów, które doprowadziły do rozregulowania ukraińskiej sceny politycznej i nie kojarzą się pozytywnie ukraińskim politykom. Czy

zatem parlamentarna forma sprawowania rządów może być już ostatecznie wykreślona z ukraińskiego systemu politycznego? Czy ta specyficzna forma rządów, obecna w większości demokratycznych państw Europy, jest zbyt „trudna” i skomplikowana dla ukraińskich elit? Jeśli tak, to dlaczego po raz kolejny ukraińskie władze zdecydowały się na przyjęcie tego rozwiązania. Czy jest to objaw słabości ukraińskiego państwa, próba wykorzystania zmiany reżimu do celów politycznych czy też w dalszym ciągu ewolucyjny proces kształtowania się ukraińskiego systemu politycznego?

Dylematy związane z procesem kształtowania systemu politycznego i wyboru odpowiedniego modelu nie są tylko i wyłącznie domeną Ukrainy. Większość państw byłego ZSRR do dnia dzisiejszego boryka się z problemami związanymi z poszukiwaniem właściwego modelu systemu politycznego. Tylko nieliczne z nich (Litwa, Łotwa i Estonia) już na początkowym etapie przekształceń ustrojowych dość jednoznacznie zadeklarowały, w konstytucyjnych podstawach ustroju, republikańską formę państwa oraz parlamentarny system rządów<sup>1</sup>. W głównej mierze było to uwarunkowane kwestiami historycznymi, gdyż w okresie międzywojennym były niepodległymi państwami, co w chwili rozpadu ZSRR sprzyjało szybkiemu ustanowieniu przez nie reżimów politycznych zbliżonych do tych, w jakich funkcjonowały przed II wojną światową<sup>2</sup>. Tak ukształtowane reżimy polityczne okazały się na tyle trwałe, iż są dziś zaliczane do demokracji nieskonsolidowanych. W żadnym z nich nie doszło do gruntownej i rewolucyjnej nowelizacji przyjętych na początku lat 90. konstytucji i naruszenia obowiązujących zasad współlistnienia egzekutywy i legislatywy (nawet w obliczu poważnych problemów wewnętrznych, np. procedura impeachmentu na Litwie wobec prezydenta Rolandasas Paksasa, zakończona usunięciem go z urzędu w 2004 roku)<sup>3</sup>.

- 1 Ł. Makowski, *Kształtowanie się systemu politycznego Łotwy i jego związki ze sferą gospodarczą w dobie trzeciej fali demokratyzacji*, Toruń 2010, s. 120-121.
- 2 J. Zieliński, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000, s. 16-17.
- 3 Podjęty proces demokratyzacji nie ograniczał się w przypadku państw bałtyckich do formalnego ukształtowania rozwiązań prawnoustrojowych właściwych dla państw demokratycznych, ale doszło tam także do ich realnego wprowadzenia w życie polityczne i gospodarcze kraju. Konsekwentnie odrzucono rozwiązania okresu socjalizmu, opowiedziano się za wartościami liberalno-demokratycznymi, a w okresie późniejszym podjęto działania zmierzające do integracji z Unią Europejską. Całokształt rozwiązań instytucjonalno-prawnych był wyrazem wypracowanego konsensusu i nie podlegał działaniom dezintegracyjnym. Trwałość mechanizmu politycznego

W pozostałych państwach, takich jak Ukraina, Mołdawia czy Białoruś, rozpad ZSRR oznaczał początek długotrwałego etapu przejściowego, który niósł ze sobą szanse, ale i liczne zagrożenia. Odzyskanie suwerenności przez polityczne elity i społeczeństwo Ukrainy było równoznaczne z fundamentalnymi czy wręcz epokowymi przekształceniami w sferze kultury politycznej, od kształtu której miała zależeć siła nowej demokracji i jej międzynarodowa wiarygodność.

## **1. Budowa ukraińskiej państwowości i kształtowanie podstaw systemu politycznego Ukrainy**

Ukraina już od pierwszych dni samodzielnego bytu na arenie międzynarodowej stanęła przed trudną oraz nagłą koniecznością przeprowadzenia radykalnych reform politycznych, społecznych i gospodarczych. Kierunek i treść tych przemian wyznaczały procesy odrodzenia państwowego i transformacji systemowej. Polityczne elity (które w większości pochodziły jeszcze z poprzedniej epoki) rozpoczęły ewolucyjny proces tranzycji, czyli przejścia od systemu socjalistycznego do kapitalistycznego. Warto zauważyć, że nie oznaczało to automatycznie wariantu demokratycznego. Poza tym aparat państwowy z czasów władzy radzieckiej nie zawsze był zdolny i chętny do wprowadzania nowych rozwiązań ustrojowych, jeżeli nie wiązały się z tym bezpośrednie korzyści materialne i polityczne.

W pierwszym okresie niepodległości Ukrainy pierwszoplanową kwestią było zdefiniowanie pożądanego kształtu reżimu politycznego. Wybór typu reżimu politycznego stał się dla rządzących elit jednym

ustrojów politycznych tych państw nie była zagrożona ani w czasach, kiedy Litwa, Łotwa i Estonia określane były mianem „bałtyckich tygrysów gospodarczych”, ani też w roku 2008, podczas kulminacji światowego kryzysu finansowego. W sposób szczególny dotknął on Łotwę i Estonię, gdzie gwałtownie spadły wskaźniki gospodarcze, a władze zmuszone zostały do wprowadzenia radykalnych cięć budżetowych i oszczędności. Państwa bałtyckie z powodzeniem zakończyły proces transformacji systemowej, który sprawnie wykształcił w pełni demokratyczny system polityczny z gospodarką rynkową, odporny na pojawiające się zewnętrzne czynniki dezintegrujące. Dziś Litwa, Łotwa i Estonia jako pełnoprawni członkowie Unii Europejskiej i NATO zaliczani są do grona państw demokracji nieskonsolidowanych i są dobrym przykładem udanego procesu transformacji systemowej dla pozostałych państw poradzieckich, często zmagających się z problemami przeobrażeń ustrojowych. Szerzej: K. Fedorowicz, *System rządów parlamentarnych na obszarze poradzieckim: casus Mołdawii i Łotwy*, „Przegląd Politologiczny”, 2012, nr 2, s. 129.

z najważniejszych dylematów, który należało rozwiązać w pierwszej fazie transformacji politycznej. Miało to istotne znaczenie dla przebiegu, tempa i efektów podjętych przekształceń ustrojowych.

W politologii pojęciem „reżim polityczny” określa się zależności charakteryzujące wzajemne stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą. Jest to zespół norm i wartości odnoszących się do takich kwestii, jak sposób powoływania egzekutywy, zakres jej współdziałania z legislatywą, wzajemne uprawnienia parlamentu i rządu oraz odpowiedzialność polityczna władzy wykonawczej. Reżim polityczny obejmuje swoim zakresem także zasady, procedury i normy regulujące wzajemne stosunki między organami państwa oraz między instytucjami państwowymi a społeczeństwem. Formalnymi kryteriami wyróżnienia podstawowych typów reżimów politycznych są sposób powoływania, czas pełnomocnictw i odpowiedzialność egzekutywy. Na tej podstawie wyróżnia się najczęściej dwa warianty podziału władz: parlamentaryzm i prezydencjalizm. Uzupełnieniem obu jest specyficzny reżim francuski, określany w literaturze mianem semiprezydencjalizmu<sup>4</sup>.

Parlamentaryzm charakteryzuje się założeniem, iż rząd powołany jest przez parlament i przed nim ponosi odpowiedzialność za realizację polityki wewnętrznej i zagranicznej. Jego funkcjonowanie nie zależy od jednoosobowej głowy państwa, ale od poparcia parlamentarnej większości, czyli od określonej konfiguracji sił politycznych uwarunkowanej wynikiem wyborów. Parlament może w każdym momencie odmówić rządowi swego zaufania i uchwalić wotum nieufności. Z kolei rząd może doprowadzić do rozwiązania parlamentu i nowych przedterminowych wyborów. Dlatego w literaturze często podkreśla się, że parlamentaryzm jest systemem wzajemnej zależności władzy ustawodawczej i wykonawczej, które oddziałując na siebie, równocześnie się ograniczają. Charakterystycznym elementem jest to, iż głowa państwa (prezydent, monarcha) spełnia jedynie funkcje reprezentacyjne oraz ceremonialne i w zasadzie nie ma realnej władzy politycznej<sup>5</sup>.

U progu ukraińskiej niepodległości podejmowanie decyzji o kształcie tworzonych instytucji, sposobie ich przekształcania oraz egze-

4 A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 308-310.

5 *Ibidem*, s. 312.

kwowania za ich pośrednictwem władzy okazało się zadaniem dość trudnym, ponieważ Ukraina nadal pozostawała państwem sowieckim. Jediną istotną zmianą było zniesienie aparatu partii komunistycznej jako nadrzędnej struktury władzy. Pozostałe struktury biurokratyczne pozostały bez zmian, ale także bez kontroli, co sprzyjało samowoli. Proces instytucjonalizacji ustroju politycznego nie ograniczał się tylko do formalnego zadekretowania w ustawach zasadniczych modelowych rozwiązań prawnoustrojowych. Elementem dopełniającym była także realna gotowość, zdolność i chęć wykorzystania instytucji i mechanizmów prawnych w imię deklarowanych wartości. A z tym często były problemy. Aparat państwowy z okresu władzy radzieckiej w zasadzie nie był zdolny i chętny do wypełniania zadań suwerenno i niepodległego państwa ukraińskiego.

Pod koniec 1991 roku ustrój państwowy Ukrainy i organizacja aparatu państwowego opierały się na konstytucji z czasów ZSRR. Polityczne elity Ukrainy, w dalszym ciągu aprobujące instytucje prawnoustrojowe z poprzedniego okresu, nie spieszyły się z przyjmowaniem ustaw o znaczeniu zasadniczym dla funkcjonowania organów władzy państwowej, a przede wszystkim z uchwaleniem nowej konstytucji<sup>6</sup>. Dla nich ukraińska niepodległość była jedynie nowym środkiem legitymizacji władzy, a w ich interesie było nadal zachowanie ciągłości ustrojowej i instytucjonalnej państwa. Stabilność i trwałość Ukrainy, mocno podważaną przez Federację Rosyjską, uznano za najważniejszą, kosztem demokratyzacji i zmian systemowych, które traktowano jako drugorzędne<sup>7</sup>. W rezultacie przyjmowane w początkowym etapie kształtowania systemu politycznego modelowe regulacje prawne nie zawsze dowodziły efektywności rozwiązywania problemów polityczno-społecznych. Z biegiem czasu coraz bardziej widoczne było, jak teoria i formalne rozwiązania ustrojowe rozmiągają się z polityczną rzeczywistością Ukrainy<sup>8</sup>.

W pierwszym etapie kształtowania systemu politycznego niepodległej Ukrainy na początku lat 90. wyraźnie widać, jaką trudnością było przyjmowanie przez elity nowych zasad funkcjonowania w życiu po-

6 E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 6-7.

7 М. Дорошко, *Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору*, Київ 2012, s. 29-20.

8 T. A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 42-43.

litycznym. Ukraińska niepodległość dość mocno zaskoczyła rządzące elity. Realną władzę w roku 1991 sprawowała nieformalna koalicja, złożona w dużej części z dotychczasowej nomenklatury i skromnej części prawicowych ugrupowań dążących za wszelką cenę do utrzymania ukraińskiej niepodległości. Ten specyficzny układ sił, powstały w imię ukraińskiej niepodległości, stał się później przyczyną wielu negatywnych zjawisk, jakie do dnia dzisiejszego istnieją w ukraińskim systemie politycznym<sup>9</sup>.

## **2. Problemy z uchwaleniem Konstytucji Ukrainy i wyborem odpowiedniego reżimu politycznego**

Początkowy etap formowania nowych rozwiązań ustrojowych na Ukrainie charakteryzuje się utworzeniem nowej instytucji – prezydenta Ukrainy. Wybranemu na to stanowisko 1 grudnia 1991 roku Leonidowi Krawczukowi (byłemu sekretarzowi ds. ideologicznych Komunistycznej Partii Ukrainy) powierzono sprawowanie funkcji głowy państwa i władzy wykonawczej, a parlamentowi (Radzie Najwyższej) sprawowanie władzy ustawodawczej. Tym samym na Ukrainie dopiero wówczas rozpoczął się etap wdrażania elementarnej zasady trójpodziału władzy<sup>10</sup>. Choć utworzenie urzędu prezydenta wpisywało się w powszechną praktykę państw poradzieckich, które na początku lat 90. w wyniku dezintegracji przestrzeni poradzieckiej oraz skomplikowanych uwarunkowań polityczno-społecznych wprowadzały instytucję prezydenta o dużych kompetencjach, to w przypadku Ukrainy nie od razu zdecydowano się na ukształtowanie silnej republiki prezydenckiej. W toku prac podjętych nad uchwaleniem nowej konstytucji początkowo rozważano możliwość wprowadzenia modelu republiki parlamentarnej, podobnie jak w sąsiedniej Białorusi<sup>11</sup>. Ukraina początkowo

9 A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2002, s. 180-181.

10 W. Baluk, A. Czajowski (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007, s. 132.

11 Część polskich i białoruskich naukowców wskazuje na przykład Białorusi w latach 1991-1994, której reżim polityczny wykazywał w dużej mierze cechy republiki parlamentarnej. W pierwszym okresie niepodległości nie ustanowiono urzędu prezydenta, a funkcje głowy państwa pełnił przewodniczący parlamentu. To stworzyło warunki do kształtowania pluralistycznego i rywalizacyjnego systemu politycznego, z którego jednak zrezygnowano w 1994 roku. Szerzej patrz: W. Baluk,

nie podążała drogą poradzieckich państw Azji Centralnej<sup>12</sup> oraz Kaukazu Południowego, gdzie pierwsza połowa lat 90. charakteryzowała się jednoznacznym wyborem „bezpiecznej” i gwarantującej względną stabilność silnej prezydentury, często posiadającej cechy tzw. miękkiego autorytaryzmu<sup>13</sup>.

Jednocześnie rozpoczął się także okres nazywany rządami nomenklatury, która kontynuowała proces sterowanej odgórnie transformacji. Kształtujące się instytucje demokratyczne w sferze politycznej i gospodarczej, które miały być gwarantem stabilnego i demokratycznego rozwoju państwa, coraz częściej były zastępowane przez system instytucji nieformalnych (np. powiązania biznesowe i polityczne nomenklatury radzieckiej i partyjnej), które znajdowały oparcie w tzw. „partii władzy”. Te nieformalne instytucje szybko zaczęły dominować na Ukrainie, tworząc obszar tzw. „szarej strefy” w polityce i gospodarce, który nie był poddany demokratycznej kontroli i opierał się na własnych regułach i założeniach. To pozwoliło nomenklaturze nie tylko zachować władzę, ale także kontynuować okres przemian, traktując kwestie ekonomiczne i zawłaszczanie majątku narodowego w sposób priorytetowy. Pominięcie w tym czasie kwestii kształtowania solidnych podstaw ustroju politycznego i skoncentrowanie się przez elity na interesie prywatnym kosztem państwowego skutkowało załama-

*Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa*, [w:] B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Białoruś*, Wrocław 2004, s. 275; W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdawii i Ukrainy*, [w:] T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 28-29; У. Снапкоўскі, *Беларуска-польскія адносіны (1990-2003 гг.)*, [w:] А. Эберхардт, У. Улаховіч (ред.), *Беларусь і Польшча*, Варшава 2003, s. 119-121; В. И. Карбалевиц, *Нацыянальна-государственные интересы Республики Беларусь: эволюция представлений в исторической ретроспективе*, [w:] Л. Ф. Заико (ред.), *Нацыянальна-государственные интересы Республики Беларусь*, Минск 1999, s. 70-72.

- 12 Na początku lat 90. w państwach Azji Centralnej doszło do ukształtowania dość silnej prezydentury, która często jest wzmacniana w kolejnych nowelizacjach konstytucji. Wszelkie przemiany polityczne w systemach politycznych tych państw zmierzają do wzmocnienia urzędu prezydenta poprzez zwiększenie jego możliwości oddziaływania na skład i funkcjonowanie parlamentu oraz rządu. Po 20 latach „przemian” doprowadziło to do całkowitego podporządkowania tych organów głowie państwa. Obecnie jest to cecha charakterystyczna systemów politycznych państw Azji Centralnej (z wyjątkiem Kirgistanu), które opierają się na silnej prezydenturze, słabym parlamencie i praktycznie ubezwłasnowolnionym rządzie. Szerzej na ten temat: K. Fedorowicz, *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] T. Stępniewski (red.), *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, Lublin–Warszawa 2012, s. 37-48.
- 13 K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, t. 7, Warszawa 2012, s. 35-70.

niem gospodarczym w latach 1992-1994, głęboką pauperyzacją społeczeństwa i tęsknotą za silną i stabilną władzą<sup>14</sup>.

Podstawowym problemem w procesie kształtowania ukraińskiego systemu politycznego było uchwalenie konstytucji. Ustawa zasadnicza reguluje kwestie fundamentalne dla państwa i jest najważniejszym dokumentem w państwie, który wyznacza zasady współdziałania władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Tym samym brak takiego dokumentu sprzyja destabilizacji państwa, tym bardziej w okresie gwałtownych przemian.

Prace nad nową konstytucją Ukrainy rozpoczęły się już w 1991 roku. Specjalna komisja Rady Najwyższej przygotowała w latach 1992-1994 cztery projekty konstytucji, które zostały za każdym razem odrzucone jeszcze na etapie prac parlamentarnych. Głównym powodem sprzeciwu była obawa przed zbyt silną pozycją prezydenta w systemie politycznym. Większość parlamentarzystów optowała za słabym prezydentem i systemem zbliżonym do parlamentarnego z silną pozycją Rady Najwyższej, bojąc się naruszenia swoich interesów w przypadku radykalnych zmian. Kwestią sporną była także forma uchwalenia konstytucji – czy ma ono nastąpić w ramach ogólnonarodowego referendum, czy na forum parlamentu<sup>15</sup>.

W roku 1994 nowym prezydentem Ukrainy został Leonid Kuczma, który szybko zdominował proces uchwalenia konstytucji. Wzorując się na białoruskim prezydencie<sup>16</sup>, dążył do znacznego wzmocnienia swojej pozycji kosztem parlamentu. Ponownie zarysowała się zasadnicza rozbieżność między głową państwa, dążącą do ukształtowania republiki prezydenckiej, a parlamentarzystami, dążącymi do przyjęcia rozwiązań bliższych republice parlamentarnej. W atmosferze ostrego

14 R. Herbut, W. Baluk (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 26.

15 Г. Касьянов, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії*, Київ 2008, s. 58-59.

16 W uchwalonej w marcu 1994 roku Konstytucji Białorusi wprowadzono system republiki prezydencko-parlamentarnej z prezydentem wybieranym w wyborach powszechnych. Wybrany na to stanowisko w połowie 1994 roku Aleksander Łukaszenka rozpoczął działania zmierzające do zwiększenia swoich uprawnień kosztem parlamentu. W 1996 roku z inicjatywy prezydenta dokonano nowelizacji konstytucji Białorusi, zatwierdzonej w listopadzie 1996 roku w referendum. Nowa konstytucja przekształciła Białoruś w republikę prezydencką, radykalnie zmniejszając kompetencje parlamentu na rzecz prezydenta. Szerzej: K. Fedorowicz, *Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo. Polityka „krytycznego dialogu” wobec autorytarnej Białorusi*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 171-172; A. Poczobut, *System Białoruś*, Gliwice 2013, s. 119-132.

sporu politycznego, charakteryzującego się szantażami ze strony prezydenta<sup>17</sup>, dopiero 28 czerwca 1996 roku ukraiński parlament przyjął tekst Konstytucji Ukrainy<sup>18</sup>. Warto podkreślić, iż Ukraina była ostatnim poradzieckim państwem, który to uczynił<sup>19</sup>.

Konstytucja przyjęta w 1996 roku wzmocniła pozycję głowy państwa – wprawdzie nie tak bardzo, jak na Białorusi – głównie w zakresie kompetencji kreacyjnych, co pozwoliło prezydentowi zachować kontrolę nad władzą wykonawczą. Stworzyła model mocnego i aktywnego prezydenta, słaby rząd podporządkowany głównie prezydentowi, ale także stosunkowo silny parlament, który mógł się przeciwstawić głowie państwa dążącej do zmiany konstytucji i zwiększenia swoich uprawnień. To daje podstawy do twierdzenia, że Konstytucja Ukrainy z 1996 roku wprowadziła model najbliższy rozwiązaniom republiki prezydencko-parlamentarnej<sup>20</sup>.

### **3. Próby zmiany systemu politycznego na parlamentarno-prezydencki przez prezydenta Leonida Kucznię**

Prezydent Leonid Kuczma dość sprawnie wykorzystywał swoje kompetencje podczas dwóch kadencji i już od 1998 roku zainicjował długotrwały proces ewolucyjnego zwiększania swoich uprawnień i podporządkowywania sobie Rady Najwyższej. Te działania nasiliły się szczególnie po reelekcji w 1999 roku i zmierzały do ukształtowania silnej proprezydenckiej większości zdolnej do preforsowania zmian w konstytucji autorstwa prezydenta Kuczmy.

W 2000 roku z inicjatywy prezydenta Leonida Kuczmy doszło do referendum<sup>21</sup> i próby zmiany konstytucji. Propozycje głowy państwa

17 W maju 1996 roku prezydent Leonid Kuczma zagroził, że wobec braku postępu prac nad projektem konstytucji jednostronnie podda pod referendum własny projekt i jednocześnie rozwiąże Radę Najwyższą.

18 *Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)*, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (dostęp: 15.09.2014).

19 Г. Касьянов, *Україна*, s. 62-63.

20 W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy*, s. 20-21.

21 Samo referendum było jawną kpiną z demokratycznych procedur. W przedterminowym głosowaniu, które trwało aż 10 dni, udział wzięła ponad połowa uprawnionych do głosowania. Według oficjalnych wyników ogólna frekwencja wyniosła ponad 80%, a poparcie dla poszczególnych pytań na poziomie 80-90%. Nikt poważnie nie traktował tych wyników i był to już kolejny po-

zmierzały do utworzenia drugiej izby parlamentu, zmniejszenia liczby deputowanych Rady Najwyższej z 450 do 300, zwiększenia uprawnień prezydenta dotyczących możliwości przedterminowego rozwiązania parlamentu oraz zmiany sposobu wyboru prezydenta z wyborów powszechnych na wybór przez parlament<sup>22</sup>. Wówczas to po raz pierwszy w ukraińskim systemie politycznym doszło do niebezpiecznego precedensu polegającego na próbie wykorzystania zmiany systemu rządów na parlamentarno-prezydenckie w celu osiągnięcia politycznych celów.

Próbując dokonać zmian w konstytucji i przekształcić Ukrainę w republikę parlamentarno-prezydencką, Leonid Kuczma kierował się nie dobrem narodu i szczególnym umiłowaniem parlamentaryzmu, lecz własnymi korzyściami i chęcią pozostawienia u władzy grupy, której częścią się stał. W implementacji wyników referendum prezydentowi przeszkodził polityczny kryzys na przełomie 2000/2001 roku na Ukrainie, związany ze śmiercią ukraińskiego dziennikarza Georgija Gongadzego i rzekomymi powiązaniem prezydenta z tym wydarzeniem<sup>23</sup>. Ogromne niezadowolenie społeczne zostało wówczas skanalizowane przez opozycję w formie masowego ruchu „Ukraina bez Kuczmy” i na krótki czas doprowadziło do zaniechania dalszych zmian w konstytucji.

Idee republiki parlamentarnej po raz kolejny stały się przedmiotem brudnej politycznej gry na Ukrainie w obliczu końca drugiej kadencji prezydenta Leonida Kuczmy i braku możliwości ponownego kandydowania (konstytucja dopuszczała maksymalnie dwie kadencje). W marcu 2003 roku prezydent ponownie zaproponował reformę konstytucyjną, której celem miało być przekształcenie systemu rządów z prezydencko-parlamentarnych na parlamentarno-prezydenckie. Głównym celem miało być przede wszystkim osłabienie instytucji prezydenta, który od 2006 roku miał być wybierany przez parlament, a także ewentualne objęcie stanowiska premiera przez Leonida Kuczmy. Jednak tym razem opozycja, skupiona wokół Wiktora Juszczenki po wygranych wyborach parlamentarnych w 2002 roku, postanowiła

ważny sygnał, że ukraińska demokracja jest w odwrocie, a prezydent Leonid Kuczma próbuje zdominować scenę polityczną i mieć wpływ na poszczególne organy władzy ustawodawczej i sądowniczej. Szerzej: T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 104-105.

22 E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, s. 85-86.

23 T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 112-115.

nie dopuścić do zmiany konstytucji. Do końca 2003 roku było w zasadzie jasne, że ten wariant nie ma szans powodzenia na forum parlamentu, gdzie ukształtowała się grupa zdecydowanych przeciwników przekształcenia Ukrainy w republikę parlamentarno-prezydencką. Mimo tego prezydent podjął działania na rzecz zdobycia wpływu na coraz większą grupę deputowanych niezależnych, którzy w miarę upływu czasu coraz silniej i liczniej popierali prezydenta. W efekcie tych działań w marcu 2004 roku prezydent po raz kolejny podjął próbę zmiany konstytucji. Za jego wnioskiem głosowało 294 deputowanych. Zabrakło jedynie 6 głosów, aby uzyskać poparcie 300 deputowanych i wprowadzić w życie zmiany w konstytucji<sup>24</sup>.

## 4. Parlamentaryzm razy dwa (lata 2006-2010, 2014)

● Kolejne niepowodzenie prezydenta Leonida Kuczmy, zmierzającego do przekształcenia Ukrainy w republikę parlamentarno-prezydencką, bynajmniej nie oznaczało odłożenia od acta tej koncepcji. Już kilka miesięcy później, w grudniu 2004 roku, w wyniku sfałszowanych wyborów prezydenckich i związanej z tym „pomarańczowej rewolucji”<sup>25</sup>, obozowi władzy niespodziewanie udało się jednak dokonać poważnych zmian w Konstytucji Ukrainy i wprowadzić system republiki parlamentarno-prezydenckiej. W wyniku osiągniętego przy okrągłym stole porozumienia obu stron konfliktu, mającego na celu polityczną stabilizację państwa, w ekspresowym tempie już 8 grudnia 2004 roku dokonano zmian w Konstytucji Ukrainy. Znowelizowana konstytucja, która zaczęła obowiązywać od 1 stycznia 2006 roku, wprowadziła dość znaczące zmiany w podziale uprawnień między władzą ustawodawczą i wykonawczą. Przekształcenie państwa z re-

24 Г. Касьянов, *Україна*, s. 281-288.

25 Część ukraińskich naukowców uważa jednak, że wydarzenia z grudnia 2004 roku na Ukrainie, potocznie zwane „pomarańczową rewolucją”, nie zasługują na miano rewolucji. Można je określić jedynie jako masowy protest wyborczy. Zwracają oni uwagę na fakt, iż protestujący nie naruszyli prawa ani Konstytucji, nie dokonali zamachu stanu ani nie użyli siły wobec rządzących. Wyrazili w sposób masowy swoje niezadowolenie z naruszeń prawa podczas wyborów prezydenckich w atmosferze karnawału, a nie krwawego przewrotu. Z kolei już po tych wydarzeniach nie doszło na Ukrainie do radykalnej wymiany elit politycznych, tylko do zastąpienia jednej grupy oligarchicznej kilkoma innymi. Szerzej patrz: Ф. Рудич, *Політична система та інституту громадянського суспільства в сучасній Україні*, Київ 2008, s. 21-25.

publiki prezydencko-parlamentarnej w republikę parlamentarno-prezydencką charakteryzowało się przede wszystkim wyraźnym ograniczeniem uprawnień prezydenta kosztem wzmocnienia pozycji rządu, premiera, a przede wszystkim parlamentu. Głowa państwa straciła dominujący wpływ na rząd, a główną rolę w tworzeniu rządu i wskazaniu kandydata na premiera przejęły parlament oraz koalicja parlamentarna<sup>26</sup>.

Wprawdzie zwiększenie kompetencji parlamentu i rządu kosztem uprawnień prezydenta pozytywnie wpłynęło na wzmocnienie pozycji władzy ustawodawczej i wykonawczej, to jednak z drugiej strony głowie państwa pozostawiono pewne możliwości wpływania na koalicję większościową i rząd. W sytuacji pogłębiającej się konfrontacji najważniejszych ugrupowań szybko stało się to jedną z przyczyn coraz liczniejszych konfliktów w ramach trójkąta władzy. Zmiana konstytucji zamiast doprowadzić w sposób ewolucyjny do stabilizacji politycznej państwa i kształtowania nowych zasad systemu politycznego, stała się, niestety, przyczyną eskalacji napięć i konfliktów, jakie podzieliły zwycięzców „pomarańczowej rewolucji”. Szybko okazało się, że łatwiej było „wywołać rewolucję”, aniżeli potem zbudować stabilne podstawy państwa do funkcjonowania w nowym reżimie politycznym. Formalna zmiana systemu na republikę parlamentarno-prezydencką nie stała się „cudownym lekiem” i nie usunęła zasadniczych przyczyn politycznego kryzysu, u źródeł którego leży słabość ukraińskiego systemu politycznego i niezdolność jego elit do porzucenia starych nawyków i przystosowania się do nowych reguł gry<sup>27</sup>. W końcowym efekcie nowelizacja konstytucji, obciążona licznymi wadami i błędami, gruntownie rozregulowała współdziałanie centralnych organów państwa i stała się przyczyną poważnego kryzysu politycznego paraliżującego organy władzy. Skutkowało to nieregularnością odbywania elekcji parlamentarnych, sporami o ich termin oraz częstymi zmianami rządu<sup>28</sup>. Po kilku la-

26 L. Hurska, *System polityczny Ukrainy*, [w:] M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007, s. 88-90.

27 Ł. Donaj, *Współczesny kryzys społeczno-polityczny na Ukrainie jako przykład cykliczności (chroniczności?) procesów politycznych*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 204-206.

28 T. Kapuśniak, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, s. 258-262.

tach politycznej wojny na górze i prawnego chaosu, w październiku 2010 roku ukraiński Sąd Konstytucyjny uchylił nowelę konstytucyjną z grudnia 2004 roku, uznając, że została ona uchwalona z naruszeniem konstytucji. W związku z tym Sąd Konstytucyjny orzekł, iż z chwilą podjęcia orzeczenia ponownie obowiązuje redakcja konstytucji z 1996 roku, określająca Ukrainę jako republikę prezydencko-parlamentarną<sup>29</sup>.

Wybrany w 2010 roku nowy prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz rozpoczął swoje urzędowanie od powrotu do rządów silnej ręki i zdecydowanej dominacji głowy państwa w systemie politycznym. W krótkim czasie doprowadził do ukształtowania większości parlamentarnej i podległego sobie rządu oraz zwiększył wpływ władzy wykonawczej na sądownictwo. Celem strategicznym samego prezydenta, jak i popierającej go Partii Regionów, stało się osiągnięcie w parlamencie większości konstytucyjnej, aby ponownie dokonać zmian w konstytucji i zostać wybranym na swój urząd po raz drugi, tym razem nie w głosowaniu powszechnym, ale przez parlament<sup>30</sup>. Jednak nie zdążył tego dokonać, gdyż w wyniku kolejnej rewolucji w ukraińskim systemie politycznym na przełomie 2013/2014 roku oraz z powodu społecznej i międzynarodowej presji opuścił urząd prezydenta i wyjechał do Federacji Rosyjskiej.

Elity polityczne, które po ucieczce prezydenta Wiktora Janukowicza przejęły władzę, w reakcji na brutalne i krwawe stłumienie demonstracji na kijowskim Euromajdanie wiosną 2014 roku, zdecydowały się na zmianę Konstytucji Ukrainy i ponowne wprowadzenie systemu parlamentarno-prezydenckiego, który – ich zdaniem – ma być zabezpieczeniem na przyszłość przed postępującym autorytaryzmem władzy wykonawczej<sup>31</sup>.

29 T. A. Olszański, *Sąd Konstytucyjny przywraca system prezydencki na Ukrainie*, OSW, „Analizy”, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-10-06/sad-konstytucyjny-przywraca-system-prezydencki-na-ukrainie> (dostęp: 29.04.2014).

30 *W co gra Ukraina? Z Mykołą Riabczukiem rozmawia Filip Memches*, „Aspen Review”, 2012, nr 1, s. 53.

31 *Про відновлення дії окремих положень Конституції України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 11, ст.143)*, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/742-18> (dostęp: 15.09.2014).

## Podsumowanie

Na podstawie wcześniej przytoczonych danych, dotyczących podejmowanych prób przekształcenia Ukrainy w republikę parlamentarną (a przede wszystkim ich bezpośrednich okoliczności), należy zadać sobie pytanie o sens i celowość dokonywania takich zmian w systemie politycznym Ukrainy w obliczu dość mocno skomplikowanej sytuacji tego państwa w latach 2014-2015. Warto też znaleźć odpowiedź na pytanie, czy Ukraina i jej system polityczny są gotowe na przyjęcie reżimu parlamentarno-prezydenckiego, a przede wszystkim na funkcjonowanie w jego ramach?

Dotychczasowe (nieudane) próby zmiany reżimu politycznego na parlamentarny (w latach 2000, 2004) dokonywane były w warunkach politycznego kryzysu i zawsze zmierzały do osiągnięcia konkretnego politycznego celu, jakim było zmniejszenie uprawnień i pozycji parlamentu kosztem prezydenta. Innym celem tych działań miała być zmiana trybu wyboru prezydenta z wyborów powszechnych na wybór przez parlament. Oba te elementy ewidentnie zmierzały do podporządkowania parlamentu prezydentowi i zasadniczej dominacji głowy państwa w ukraińskim systemie politycznym. Ich celem nie było ani wprowadzenie nowego reżimu politycznego jako kolejnego kroku w demokratyzacji państwa, ani swego rodzaju fascynacja parlamentaryzmem. Przyjęcie reżimu parlamentarnego nie miało służyć nowym wartościom i zasadom w polityce, tylko dalszemu utrzymaniu władzy przez prezydenta i jego obóz. Motywy były więc czysto partykularne, ponieważ przy podejmowaniu tych prób prezydent i jego obóz nie zastanawiali się nad celowością i potrzebą tych zmian w przypadku ukraińskiego systemu politycznego. Nie prowadzono dyskusji o wyższości systemu parlamentarnego i jego pozytywnych (bądź negatywnych) założeniach dla Ukrainy. Zatem obie nieudane próby jego implikacji na terenie Ukrainy nie były związane z postępującą dojrzałością ukraińskich elit politycznych i dążeniem do funkcjonowania w nowych ramach współdziałania władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej.

Z kolei dwie udane próby (w latach 2004 oraz 2014) również nie wskazują, że zostały zainicjowane w wyniku merytorycznej dyskusji i politycznej odpowiedzialności elit, pragnących ukształtowania nowych realiów życia politycznego. Nowelizacja konstytucji w grudniu 2004 roku, dokonana pośpiesznie i z naruszeniem prawa, była efek-

tem ugody zwaśnionych stron i czymś w rodzaju „mniejszego zła”. Z jednej strony pozwoliło to na demokratyczny przebieg głosowania w wyborach prezydenckich (powtórzonej drugiej tury), a z drugiej strony stało się przyczyną całego szeregu negatywnych zjawisk w ukraińskim systemie politycznym w latach 2006-2010, które doprowadziły do poważnego kryzysu politycznego i zagroziły stabilności państwa. W efekcie końcowym ukraińskie społeczeństwo niezadowolone z „owoców pomarańczowej rewolucji”, nieudolności elit, które nie potrafiły funkcjonować w przyjętych przez siebie normach prawnych, w demokratycznych wyborach wybrało Wiktora Janukowycza i jego obóz polityczny. Po czterech latach społeczeństwo to wyraziło wobec niego masowe niezadowolenie i nieposłuszeństwo, dokonując tym razem właściwej rewolucji. Nie uchroniono się jednak od błędów przeszłości i znów potraktowano zmianę reżimu na parlamentarno-prezydencki jako „lek na całe zło”, mający po raz kolejny ustabilizować ukraińską scenę polityczną. Tym bardziej, że zmianę konstytucji ponownie przeprowadzono w ekspresowym tempie, bez odpowiedniego rozważenia „za” i „przeciw”. Odbył się to w sytuacji poważnego kryzysu w państwie, której towarzyszyła dyskusja o tym, czy prezydent uciekł z kraju, czy tylko tymczasowo jest nieobecny.

Zwrócić należy również uwagę, że zmiana reżimu na parlamentarno-prezydencki odbyła się w lutym 2014 roku w skrajnie niekorzystnej sytuacji wewnętrznej, ale także zewnętrznej. Miesiąc później, w marcu 2014 roku, Federacja Rosyjska dokonała aneksji Krymu. Z kolei od kwietnia 2014 roku toczy się niewypowiedziana, ale realna i tragiczna wojna na wschodzie Ukrainy z prorosyjskimi separatystami wspieranymi przez Federację Rosyjską. Walki trwają nieprzerwanie od kwietnia 2014 i pochłonęły już około 4 tysięcy ofiar. Zagrożone są stabilność i integralność terytorialna Ukrainy, państwo nie kontroluje części swojego terytorium i praktycznie jest w stanie wojny. To zdecydowanie nie sprzyja kolejnej zmianie w systemie politycznym na parlamentarno-prezydencki, gdyż realne warunki raczej wymagają szybkich i zdecydowanych działań podejmowanych przez prezydenta. Czas wojny i obrona państwa nie sprzyjają koalicyjnym rozmowom i kształtowaniu po raz drugi systemu, który kilka lat temu kompletnie się nie sprawdził na Ukrainie i stał się wręcz przyczyną chaosu i destabilizacji.

Ukraińskie władze prawdopodobnie nadal wierzą, że system parlamentarny jest zdecydowanie lepszy od prezydenckiego i ochroni kraj

przed zapaścią, zarówno polityczną, jak i militarną. Praktyka pokazuje, że dotychczasowe reżimy prezydenckie czy prezydencko-parlamentarne na Ukrainie prowadziły do postępującego autorytaryzmu. Wcale to jednak nie oznacza, że model parlamentarny czy parlamentarno-prezydencki jest lepszy i gwarantuje radykalną poprawę.

Na obszarze b. ZSRR można wskazać kilka przykładów potwierdzających fakt, iż samo przyjęcie czy zmiana systemu na parlamentarny nie wystarczy do osiągnięcia sukcesu. W Mołdawii w wyniku narastającego konfliktu między prezydentem Petru Lucinschim a parlamentem w lipcu 2000 roku doszło do zmiany konstytucji i przekształcenia tego kraju w republikę parlamentarną. Mołdawski parlamentaryzm jest więc wynikiem przedłużającego się procesu kształtowania instytucjonalnych podstaw systemu politycznego i efektem ubocznym politycznej rywalizacji legislatywy i egzekutywy<sup>32</sup>. Warto podkreślić, iż w latach 2001-2009 Mołdawia była republiką parlamentarną w zasadzie formalnie. W wyniku wyborów parlamentarnych w 2001 roku doszło do obsadzenia wszystkich stanowisk w państwie przez przedstawicieli Komunistycznej Partii Republiki Mołdawii, a lider tej partii, Władimir Woronin, wybrany przez parlament na prezydenta, szybko rozpoczął proces zawłaszczania państwa. Uzależnił od siebie pozostałe ośrodki władzy państwowej, a swoje prerogatywy realizował z naruszeniem norm konstytucyjnych. Ukształtował się niebezpieczny precedens wykraczania poza swoje uprawnienia przez prezydenta, który stał się osobą realnie rządzącą republiką parlamentarną. Dopiero w 2009 roku, po zwycięstwie w wyborach parlamentarnych proeuropejskiego Sojuszu na rzecz Integracji Europejskiej, Mołdawia stała

32 Mołdawski parlamentaryzm jest efektem i skutkiem konfliktu między prezydentem Petru Lucinschim a jego sojusznikami, którzy się przeciwko niemu zbuntowali. Spotkać się można z opiniami, że zmiana mołdawskiej konstytucji w 2000 roku została niejako „wymuszona” na parlamentarzystach działaniami prezydenta i nie była wynikiem szczególnego upodobania systemu rządów parlamentarnych, a obroną przed coraz większymi zakusami głowy państwa i chęcią wygrania kolejnych wyborów prezydenckich. Prezydent Petru Lucinschi obawiał się rosnącej roli Komunistycznej Partii Republiki Mołdawii (w wyborach parlamentarnych w 1998 roku uzyskała 40% miejsc w parlamencie) i swoimi działaniami postanowił uprzędzić sukces komunistów na mołdawskiej scenie politycznej, podejmując próbę radykalnych zmian. Szerzej patrz: T. Kapuśniak, M. Słowikowski, *Mołdawia – rara avis in terris? Charakterystyka mołdawskiego reżimu politycznego na tle poradzieckich doświadczeń transformacyjnych*, Lublin–Łódź 2009, s. 32-33; J. Solak, *Mołdawia. Republika na trzy pęknięcia. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Naddniestrze*, Toruń 2009, s. 29-31.

się nie tylko formalnie, ale także realnie republiką parlamentarną. Przykład Mołdawii dowodzi, że przejście do parlamentarnej formy rządów nie musi automatycznie prowadzić do wzmocnienia procesu demokratyzacji, a wręcz przeciwnie, może – jak to miało miejsce w latach 2001-2009 – zahamować i podważyć wysoki poziom pluralizmu politycznego.

Podobnie sytuacja przedstawia się w Kirgistanie. Po rewolucji w 2010 roku, w rezultacie której obalony został wywodzący się z południa prezydent Kurmanbek Bakijew, władzę objęła elita z północy kraju. Dokonano wówczas nowelizacji konstytucji, która przekształciła Kirgistan w republikę parlamentarną. Jednak od 2010 roku Kirgistan pozostaje państwem w stanie rozpadu, co nie pozwala na zakończenie procesu formowania nowych władz i efektywne ukształtowanie parlamentarnej formy rządów<sup>33</sup>.

Także przyjęcie przez Gruzję parlamentarnej formy rządów w listopadzie 2013 roku nie było wyrazem szczególnego upodobania gruzińskich elit do tej formy rządów, a w zasadzie efektem ubocznym wcześniejszych zabiegów prezydenta Michaela Saakashvilego zmierzających do zachowania władzy przez dotychczasową grupę rządzącą<sup>34</sup>.

Dzisiaj Ukraina, podobnie jak duża część pozostałych republik b. ZSRR, nadal znajduje się na długiej i wyboistej drodze do zaakceptowania mechanizmów demokratycznych w życiu politycznym. Pokusa władzy i profity z nią związane są jednak jeszcze silniejsze od zachowania politycznej powściągliwości i dostosowania powszechnych mechanizmów walki politycznej do wzorców panujących w reżimie parlamentarnym. Wciąż potrzeba czasu, a przede wszystkim politycznej woli obecnych elit, aby system polityczny nabrał cech transparentności i dojrzałości. Demokracja postrzegana jest przez elity polityczne tych państw fasadowo, symbolicznie, w sposób nieprzystający do realiów. Zbyt duży jest jeszcze rozdźwięk między rozwiązaniami formalnoprawnymi a realiami życia społeczno-politycznego.

33 J. Lang, *Postępujący kryzys w Kirgistanie – w stronę państwa upadłego*, OSW, „Analizy”, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-06-12/postepujacy-kryzys-w-kirogistanie-w-strone-panstwa-upadlego> (dostęp: 29.04.2014).

34 M. Matusiak, *Gruzińskie wybory. Między silnym państwem a demokracją*, OSW, „Punkt Widzenia”, nr 29, Warszawa 2012, s. 34-36.

W przypadku Ukrainy czynnikiem mocno niekorzystnym jest kwestia separatystycznej rebelii na wschodzie kraju i nieustanne zagrożenie czynnikiem militarnym ze strony Federacji Rosyjskiej. Na dzień dzisiejszy wydaje się, że przyjęcie systemu parlamentarno-prezydenckiego na Ukrainie nie przyniesie szybkiej poprawy. Sama zmiana systemu nie doprowadzi dziś do rozwiązania kwestii fundamentalnych dla ukraińskiego narodu i państwa. Niekwestionowanym priorytetem jest kwestia bezpieczeństwa i integralności terytorialnej kraju, zabezpieczenie solidnych podstaw i fundamentów ukraińskiej państwowości, publicznie kwestionowanej przez władze Federacji Rosyjskiej. Po osiągnięciu i zagwarantowaniu tych celów o znaczeniu strategicznym, można będzie się zastanowić, jaki system jest dla Ukrainy najbardziej korzystny.

## Bibliografia

- Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001
- Baluk W., *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa*, [w:] B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Białoruś*, Wrocław 2004, s. 275
- Baluk W., *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdawii i Ukrainy*, [w:] T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 28-29
- Baluk W., Czajowski A. (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007
- Donaj Ł., *Współczesny kryzys społeczno-polityczny na Ukrainie jako przykład cykliczności (chroniczności?) procesów politycznych*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 204-206
- Fedorowicz K., *Polska i Białoruś – trudne sąsiedztwo. Polityka „krytycznego dialogu” wobec autorytarnej Białorusi*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 171-172
- Fedorowicz K., *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, t. VII, Warszawa 2012, s. 35-70
- Fedorowicz K., *System rządów parlamentarnych na obszarze poradzieckim: casus Mołdawii i Łotwy*, „Przegląd Politologiczny”, 2012, nr 2, s. 129
- Fedorowicz K., *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] T. Stępniewski (red.), *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, Lublin–Warszawa 2012, s. 37-48

- Herbut R., Baluk W. (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010
- Hurska L., *System polityczny Ukrainy*, [w:] M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007, s. 88-90
- Kapuśniak T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa–Lublin 2008
- Kapuśniak T., Słowikowski M., *Mołdawia – rara avis in terris? Charakterystyka mołdawskiego reżimu politycznego na tle poradzieckich doświadczeń transformacyjnych*, Lublin–Łódź 2009
- Lang J., *Postępujący kryzys w Kirgistanie – w stronę państwa upadłego*, OSW, „Analizy”, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-06-12/postepujacy-kryzys-w-kirgistanie-w-strone-panstwa-upadlego> (dostęp: 29.08.2014)
- Makowski Ł., *Kształtowanie się systemu politycznego Łotwy i jego związku ze sferą gospodarczą w dobie trzeciej fali demokratyzacji*, Toruń 2010
- Matusiak M., *Gruzińskie wybory. Między silnym państwem a demokracją*, OSW, „Punkt Widzenia”, nr 29, Warszawa 2012, s. 34-36
- Olszański T. A., *Sąd Konstytucyjny przywraca system prezydencki na Ukrainie*, OSW, „Analizy”, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-10-06/sad-konstytucyjny-przywraca-system-prezydencki-na-ukrainie> (dostęp: 29.04.2014)
- Olszański T. A., *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003
- Poczobut A., *System Białoruś*, Gliwice 2013
- Solak J., *Mołdawia. Republika na trzy pęknięta. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Naddniestrze*, Toruń 2009
- W co gra Ukraina? Z Mykołą Riabczukiem rozmawia Filip Memches*, „Aspen Review”, 2012, nr 1, s. 53
- Wilson A., *Ukraińcy*, Warszawa 2002
- Zieliński J., *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000
- Zieliński E., *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007
- Дорошко М., *Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору*, Київ 2012
- Карбалевиц В. И., *Национально-государственные интересы Республики Беларусь: эволюция представлений в исторической ретроспективе*, [w:] А. Ф. Заико (ред.), *Национально-государственные интересы Республики Беларусь*, Минск 1999, s. 70-72
- Касьянов Г., *Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії*, Київ 2008
- Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)*, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (dostęp: 15.09.2014)

*Про відновлення дії окремих положень Конституції України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 11, ст.143), <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/742-18> (dostęp: 15.09.2014)*

Рудич Ф., *Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні*, Київ 2008

Снапкоускі У., *Беларуска-польскія адносіны (1990-2003 гг.)*, [w:] А. Эберхардт, У. Улаховіч (ред.), *Беларусь і Польшча*, Варшава 2003, s. 119-121